

SAKIT PUAN DARI PERSPEKTIF KITAB PERUBATAN TRADISIONAL MELAYU (MSS 172) DAN KITAB PERUBATAN CHINA (BENCAO GANGMU)

*(GYNECOLOGY FROM THE PERSPECTIVE OF MALAY-CHINESE
TRADITIONAL MEDICINE)*

Rohaidah Haron & Zaiton Zakarya

Abstrak

Sakit puan merupakan penyakit sejagat yang dihadapi oleh semua golongan wanita di dunia. Sejak dahulu lagi masyarakat tradisional telah ada ubat dan rawatan untuk mengubati penyakit yang berkaitan dengan wanita. Hal ini dapat dibuktikan menerusi kitab-kitab perubatan yang ada dalam masyarakat Melayu dan masyarakat di China. Sehubungan dengan itu, sakit puan wajar dikaji daripada perspektif perubatan tradisional. Sehubungan itu, kajian ini akan meneliti penyakit-penyakit yang dihadapi oleh kaum wanita dalam kitab perubatan tradisional Melayu (Kitab Ubat-ubatan MSS 172) dan kitab perubatan China (Bencao Gangmu). Secara khusus, kajian ini bertujuan mengenal pasti jenis-jenis sakit puan dalam kitab perubatan Melayu dan China, iaitu kemandulan, perihai bersalin dan penyakit berkaitan faraj. Dapatan kajian membuktikan bahawa penyakit wanita lebih banyak dibincangkan dalam kitab perubatan berbanding dengan penyakit lelaki. Selain itu, bahan dan kaedah rawatan mengikut kitab perubatan Melayu dan China turut dibincangkan dalam makalah ini. Hasil penelitian mendapati, sumber utama dalam bahan perubatan tradisional Melayu dan China adalah berasaskan flora dan fauna. Namun begitu, terdapat juga bahan rawatan lain seperti bahan cecair dan pepejal misalnya air mawar dan gula batu. Kitab perubatan Melayu dan China memaparkan penyakit yang sama, namun mempunyai kaedah dan bahan rawatan yang berbeza akibat daripada faktor persekitaran, cuaca, bentuk muka bumi dan sebagainya. Kajian-kajian berkaitan kitab perubatan wajar diperbanyak memandangkan kajian perbandingan agak kurang dihasilkan. Para pengkaji juga boleh meneliti perspektif kajian yang lain seperti pantang larang dan sistem sukatan yang digunakan dalam perubatan tradisional.

Kata kunci: Sakit puan, perubatan tradisional, Kitab Ubat-ubatan MSS 172, Kitab Bencao Gangmu, Melayu, China

Abstract

This paper will discuss gynecology from the perspectives of Malay and China traditional medicine. Gynecology is a global health issue that affects women of all backgrounds worldwide. Therefore, this study will examine the diseases experienced by women in two traditional medical texts, namely, Kitab Ubat-ubatan 172 and Kitab Bencao Gangmu. Specifically, this research aims to identify the types of gynecological conditions found in Malay and Chinese traditional medicine texts, such as infertility, childbirth-related issues, and conditions related to the vagina. The findings of the study confirm that women's health

issues are more extensively discussed in traditional medical texts compared to men's health conditions. Additionally, the materials and treatment methods outlined in Malay and Chinese traditional medicine texts are also discussed in this paper. The research results indicate that the primary sources for traditional medicine in Malay and Chinese cultures are based on flora and fauna. However, there are also other treatment materials such as liquids and solids, such as rose water and rock sugar. Although both Malay and Chinese medical texts describe similar diseases, their treatment methods and materials differ due to environmental factors, climate, topography, and other considerations.

Keywords: *Gynecology, traditional medicine, Kitab ubat-ubatan MSS 172, Kitab Bencao Gangmu, Melayu, China*

PENGENALAN

Sejak dahulu manusia berhadapan dengan pelbagai jenis ancaman penyakit yang tidak mengenal jantina, usia dan status seseorang. Kitab perubatan tradisional Melayu dan China ada merekodkan penyakit-penyakit yang dihadapi oleh kaum lelaki dan wanita. Apabila memperkatakan hubungan penyakit dengan jantina, kajian mendapati kaum wanita lebih banyak menghadapi pelbagai jenis penyakit berbanding kaum lelaki. Lazimnya, setiap bangsa memiliki cara-cara perubatan mereka yang tersendiri, yang bermula secara tradisional. Perubatan yang diwarisi daripada nenek moyang secara warisan atau turun temurun itu dapat dikatakan sebagai permulaan perubatan moden pada hari ini. Menurut Mohd Affendi (2021), falsafah perubatan Melayu secara amnya adalah serupa dari segi falsafah perubatan dengan perubatan tradisional yang lain sama ada perubatan China, India atau Arab.

Penyakit yang menyerang masyarakat Melayu ada dinyatakan dalam Kitab Ubat-ubatan MSS 172, manakala kitab perubatan Bencao Gangmu pula menjelaskan penyakit dalam masyarakat China. Sememangnya banyak penyakit berkaitan dibicarakan, namun makalah ini hanya menumpukan tiga jenis penyakit berkaitan wanita, iaitu kemandulan, perihai bersalin dan penyakit berkaitan faraj. Bahan dan kaedah rawatan yang digunakan oleh pengamal perubatan tradisional bagi kedua-dua kaum turut dibincangkan dalam kertas kerja ini.

Sumber utama bahan perubatan tradisional Melayu dan China ialah flora dan fauna. Menurut Pertubuhan Kesihatan Sedunia (WHO), hampir 70% daripada populasi dunia menghasilkan ubat-ubatan daripada tumbuh-tumbuhan terutamanya di negara membangun dan mundur kerana ia murah dan mudah didapati, manakala negara maju menggunakan ubat ini sebagai alternatif kepada rawatan moden (Faisal @ Ahmad Faisal dan Nurul Wahidah 2012). Siti Zubaidah, Norsuhana & Fatan Hamamah (2012) menjelaskan bahawa masyarakat Tanah Besar China juga tidak terkecuali daripada menggunakan pelbagai spesies haiwan liar dalam perubatan tradisional mereka. Dalam Tamadun China, bahan perubatan berasaskan haiwan digunakan oleh pelbagai masyarakat untuk merawat pelbagai penyakit (Kremers & Undang 1979). Menurut laporan Still (2003), hampir 13% ubat-ubatan yang digunakan adalah berasal daripada haiwan. Perdagangan produk haiwan bagi tujuan perubatan mencecah jutaan dolar setiap tahun (Kunin & Lawton 1996). Laporan *China National Corporation of Traditional and Herbal Medicine* (1995) mendapati lebih daripada 1,500 spesies haiwan liar telah digunakan sebagai bahan perubatan tradisional dan telah mendapat pengiktirafan daripada Pertubuhan Kesihatan Sedunia.

Perubatan tradisional dirujuk sebagai amalan, pendekatan, pengetahuan dan kepercayaan terhadap kesihatan yang melibatkan tumbuh-tumbuhan, haiwan dan ubat-ubatan berasaskan mineral, terapi-terapi spiritual, teknik-teknik manual dan senaman, yang diaplikasikan secara khusus mahupun gabungan bagi merawat, diagnosis serta mencegah penyakit dan mengekalkan kesihatan (Dasar Perubatan Tradisional dan Komplementari Kebangsaan, Semakan kedua 2007). Menjelaskan berkenaan keadaan kesihatan seseorang, menurut Hashim Awang (2000: 36), kesihatan seseorang itu terganggu apabila tidak terdapat perimbangan antara humour atau unsur-unsur yang terdapat dalam badan manusia. Unsur itu mempunyai sifat-sifat yang tersendiri. Dalam masyarakat China pula konsep perimbangan terkandung dalam konsep Yin dan Yang. Konsep ini merujuk kepada pasangan yang

komplimentari, misalnya luaran atau dalaman, rohaniah atau material, sejuk atau panas dan jantan atau betina. Sekiranya tidak terdapat perimbangan antara Yin dan Yang dalam badan maka ketiadaan perimbangan itu ditunjukkan melalui tanda-tanda keuzuran. Secara khusus, kajian ini mempunyai dua objektif, iaitu (1) mengenal pasti jenis-jenis sakit puan yang terdapat dalam kitab perubatan Melayu dan China, dan (2) membincangkan bahan dan kaedah rawatan yang digunakan oleh pengamal perubatan tradisional berkaitan sakit puan.

PERMASALAHAN KAJIAN

Kajian perbandingan sakit puan antara perubatan Melayu dengan China dilakukan bertitik tolak daripada kurangnya kajian berkaitan dengan sakit puan dihasilkan oleh para pengkaji kitab perubatan tradisional, sedangkan kitab perubatan tradisional telah memaparkan banyak penyakit berkaitan wanita. Kajian oleh Ab. Razak Ab. Karim et al. (2021) ada menjelaskan perihal penyakit wanita tetapi bukan kajian perbandingan antara perubatan Melayu dengan China. Justeru itu, penelitian berkenaan jenis-jenis penyakit wanita amat wajar dilaksanakan pada masa ini. Tambahan pula, kajian perbandingan perubatan antara Melayu dan China, khususnya sakit puan masih belum diusahakan setakat hari ini. Jenis penyakit, bahan-bahan rawatan serta kaedah rawatan antara kedua-dua masyarakat wajar diteliti memandangkan Melayu dan China mempunyai sejarah perubatan tradisional yang panjang.

Kitab-kitab perubatan tradisional bukan sahaja telah membuktikan kebijaksanaan masyarakat tradisional dalam mengenal pasti penyakit-penyakit yang dihadapi oleh masyarakat, malah berkeupayaan juga mengenal pasti bahan-bahan perubatan serta kaedah-kaedah rawatan yang sesuai bagi merawat dan menyembuhkan penyakit-penyakit tersebut. Hal ini menjelaskan bahawa masyarakat tradisional telah ada pengetahuan dan kemampuan dalam merawat sakit puan, iaitu sebelum wujudnya perubatan moden. Walaupun tanpa teknologi perubatan yang moden, masyarakat terdahulu telah pun mempunyai kaedah rawatan yang tersendiri dan berkesan sehingga kini. Oleh sebab itu, kajian berkenaan bahan-bahan dan kaedah-kaedah perubatan masyarakat tradisional wajar dicungkil dan dianalisis untuk pengetahuan masyarakat umum.

METODOLOGI KAJIAN

Kajian ini memanfaatkan dua jenis kaedah, iaitu kajian kepustakaan dan analisis teks. Kajian ini menumpukan analisis kandungan dengan meneliti dan menjelaskan dua buah kitab tradisional, iaitu Kitab Ubat-ubatan MSS 172 dan kitab perubatan Bencao Gangmu. Data yang diperoleh daripada kedua-dua kitab ini diteliti dan diperhalusi bagi memastikan maklumat yang disampaikan ini bertepatan dan mencapai objektif kajian. Rujukan kepustakaan daripada kedua-dua sumber tamadun, iaitu tamadun China dan alam Melayu turut dijalankan bagi mengumpulkan maklumat tambahan. Hal ini bertujuan untuk memberi kefahaman terhadap istilah dan konsep yang digunakan berkaitan perubatan tradisional China dan alam Melayu. Data kualitatif yang dikumpul ini dianalisis secara deskriptif dan dibuat perbandingan antara kedua-duanya

BAHAN KAJIAN

Kajian perbandingan tentang sakit puan ini berdasarkan dua kitab perubatan tradisional yang terpilih, iaitu Kitab Ubat-ubatan MSS 172 dan Kitab Perubatan Bencao Gangmu yang ditulis oleh Li Shi Zhen. Kitab Ubat-ubatan MSS 172 merupakan koleksi Perpustakaan Universiti Malaya. Teks ini bertaip dan mempunyai sebanyak 73 halaman. Teks tanpa maklumat pemilik asalnya ini telah dibeli oleh Allahyarham Prof. Diraja Dr. Ungku Abdul Aziz pada tahun 1985 dan disimpan di Perpustakaan Universiti Malaya (Bahagian Koleksi Manuskrip). Teks ini mengandungi penjelasan berkenaan pelbagai jenis penyakit yang dihadapi oleh pelbagai lapisan masyarakat, bahan-bahan rawatan dan juga kaedah rawatan. Manakala kitab Bencao Gangmu pula ialah sebuah kitab perubatan tradisional China yang disusun oleh Li Shizhen dan anak cucunya dari tahun 1552 ke 1578. Isi kandungan kitab ini dipercayai disemak sekurang-kurangnya tiga kali. Kitab ini bukan sahaja satu kumpulan warisan daripada kitab-kitab sebelumnya, tetapi juga satu koleksi hasil kajian lengkap yang diselesaikan oleh para sarjana perubatan China pada Dinasti Ming dan generasi sebelumnya. Berdasarkan pencapaian

tamadun China sendiri dan juga pinjaman daripada tamadun asing, Bencao Gangmu merupakan satu ensiklopedia ilmu perubatan yang terbaik.

HASIL KAJIAN DAN PERBINCANGAN

Kaitan Penyakit dan Jantina

Ancaman penyakit tidak mengenal jantina dan umur, sehubungan itu tahap kesihatan seseorang bergantung kepada faktor-faktor tertentu seperti gaya hidup dan pola pemakanan. Kaum lelaki, wanita, kanak-kanak ataupun orang tua sentiasa berisiko mendapat penyakit seandainya mereka tidak mengamalkan gaya hidup yang sihat dan aktif serta tidak mengambil makanan yang sihat. Contohnya, golongan wanita memerlukan zat besi dan asid folik semasa mengandung dan menyusukan anak. Berdasarkan penelitian terhadap Kitab Ubat-ubatan MSS 172 dan Kitab Perubatan Ben Cao GangMu, kedua-dua kitab perubatan tersebut lebih banyak membincangkan penyakit berkaitan golongan wanita. Sesuatu yang menjadi persoalan dalam perbincangan ini ialah mengapa penyakit kaum lelaki amat sedikit dibicarakan oleh pengamal perubatan tradisional dalam kitab-kitab perubatan?

Affiqka Humaira Abdullah & Emma Mohamad (2016) yang memetik pandangan Regan & Partridge (2013) dalam kajiannya menjelaskan bahawa, golongan lelaki dan wanita mempunyai isu berkaitan kesihatan yang berbeza. Golongan lelaki lebih berisiko dan mempunyai jangka hayat yang lebih pendek berbanding wanita di kebanyakan negara. Hal ini dikaitkan (diandaikan) dengan kebanyakan kaum wanita mempunyai komitmen dan tanggungjawab terhadap kerja-kerja rumah dan perlu menjaga keluarga. Selain itu, keadaan hidup dan pekerjaan juga dikaitkan dengan tahap kesihatan yang kurang memuaskan dalam kalangan wanita, walaupun mereka mempunyai jangka hayat yang lebih lama. Sistem reproduktif kaum wanita terdedah kepada lebih banyak penyakit berbanding kaum lelaki. Sehubungan itu, dalam kitab-kitab perubatan tradisional lebih banyak memperkatakan perihal penyakit wanita berbanding lelaki.

Menurut Hashim Awang (2000: 36), pada dasarnya, kecuali beberapa penyakit tertentu, lelaki dan perempuan mengalami masalah kesihatan yang serupa. Yang membezakannya ialah dari segi kekerapan dan ketenatan. Perempuan lebih kerap mengalami keuzuran dan ketidakupayaan afektif (emosi) berbanding dengan lelaki. Ini dipercayai disebabkan oleh kedudukan sosial mereka berkaitan dengan kerja-kerja domestik, perkahwinan, tugas dan tanggungjawab sebagai ibu dan seumpamanya. Beliau turut memetik pandangan Studd (1986) yang mengaitkan faktor haid dan putus haid sebagai faktor yang menyebabkan perempuan lebih kerap mengalami keuzuran fizikal dan masalah emosi. Perempuan lebih cenderung mengalami keresahan atau kemurungan berbanding lelaki. Jangka hayat perempuan lebih lama berbanding lelaki. Keadaan ini merupakan keadaan yang universal. Rata-rata perempuan hidup lebih lama berbanding dengan lelaki (Hashim Awang 2000).

Menurut Hashim lagi, dari segi jantina jelas ada perbezaan keterdedahan kepada penyakit. Perempuan cenderung mengalami keresahan atau kemurungan berbanding dengan lelaki. Lelaki lebih terdedah kepada penyakit jantung, kanser terutamanya kanser paru-paru, penyakit kardiovaskular, kemalangan dan pneumonia. Selain itu, didapati juga bahawa penyakit yang menyerang sistem sirkulasi lebih lazim dalam kalangan lelaki, manakala penyakit kanser buah dada dan kanser servik serta yang berkaitan dengan mengandung dan kelahiran lazim dalam kalangan perempuan.

Selain itu, jangka hayat perempuan lebih lama berbanding dengan jangka hayat lelaki. Keadaan ini merupakan keadaan yang universal. Rata-rata perempuan hidup lebih lama berbanding lelaki. Laporan Persatuan Perubatan Malaysia menunjukkan di Malaysia, perempuan mempunyai jangka hayat yang lebih panjang berbanding lelaki, iaitu 68 tahun bagi lelaki dan 72 tahun bagi perempuan. Begitu juga dengan penduduk-penduduk di negara-negara industri, jangka hayat mereka lebih lama. Menurut Scrambler (1991) yang dipetik oleh Hashim Awang AR (2000), misalnya di Britain dan Amerika Syarikat jangka hayat perempuan ialah 82 tahun dan lelaki 78 tahun. Dua faktor mempengaruhi perbezaan ini, iaitu faktor biologi dan budaya. Dari segi biologi perempuan mempunyai kelebihan berbanding dengan lelaki (Cockerham 1992). Para saintis dipercayai bahawa kromosom yang menentukan jantina perempuan, iaitu kromosom X merupakan faktor yang

mempengaruhi kepanjangan hayat hidup mereka. Setiap sel dalam badan perempuan mempunyai dua kromosom X, sedangkan orang lelaki mempunyai satu kromosom X dan satu kromosom Y sahaja. Jika ditinjau dari konteks masyarakat China, pada zaman dahulu, dalam pemerintahan kerajaan China, kaum lelaki merupakan pemerintah utama yang digelar maharaja dan mewarisi ketamadunan yang tinggi. Maharaja menduduki hierarki teratas, individu yang paling berkuasa, dan mendapat penghormatan yang tinggi daripada rakyat jelata yang bernaung di bawah kekuasaannya. Kedudukan tersebut sesuai dengan panggilan rakyat China terhadap maharaja mereka dengan gelaran Huang Di (syurga dan bumi) dan dianggap wakil dari syurga. Seseorang maharaja bukan setakat berkuasa tetapi bijak, berkebolehan dan berdaulat. Kekuatan seseorang maharaja juga dapat dilihat daripada peranannya mengetuai pasukan tentera. Ternyata, kedudukan seseorang maharaja dikaitkan dengan sifat-sifat kepahlawanan yang sejati. Sebagai ketua kerajaan, kewibawaan seseorang maharaja terpamer dalam kejayaannya memerintah sesuatu dinasti itu. Sehubungan dengan itu, jika kaum lelaki mempunyai penyakit-penyakit tertentu, sudah tentulah akan menandakan kelemahannya. Rasionalnya, demi memelihara kedudukan dan kewibawaan kaum lelaki, maka kelemahan mereka kurang dipaparkan dalam kitab perubatan tersebut. Menurut Siti Hasmah (1985), dalam kalangan orang China, anak lelaki dapat diibaratkan seperti batu permata yang sangat berharga dan menguntungkan.

Jenis-jenis penyakit, bahan dan kaedah rawatan

Pada umumnya, sakit puan berkaitan dengan rawatan perubatan yang berkaitan dengan kaum wanita, khususnya sistem pembiakan. Dalam masyarakat Melayu tradisional, pakar sakit puan ini digelar bidan atau mak bidan. Bidan mempunyai kemahiran dan pengetahuan menguruskan (membantu) ibu-ibu yang ingin bersalin. Walaupun tanpa latihan yang khusus dan diiktiraf, peranan bidan sangat penting dan diperlukan dalam masyarakat dahulu. Kini, telah ramai doktor pakar sakit puan yang terdiri daripada kaum lelaki.

Secara dasarnya, kedua-dua kitab ada memperkatakan penyakit-penyakit yang sama dihidapi oleh semua wanita seperti penyakit kemandulan, perihal bersalin, haid dan penyakit berkaitan faraj. Hasil pemerhatian penulis mendapati Kitab Perubatan Bencao Gangmu lebih banyak menceritakan perihal kesan-kesan selepas seseorang wanita itu bersalin atau melahirkan bayi, manakala Kitab Ubat-ubatan MSS 172 banyak menceritakan penyakit berkenaan kemandulan, bersalin dan haid. Berikut dibincangkan setiap penyakit yang dihidapi oleh kaum wanita dalam kedua-dua kitab perubatan. Perbincangan turut menjelaskan bahan-bahan rawatan yang digunakan serta kaedah-kaedah rawatan dalam merawat pesakit.

Perihal Kemandulan

Kemandulan merupakan satu daripada masalah yang dihidapi oleh segelintir kaum wanita dalam semua masyarakat dunia. Dalam kitab Ubat-ubatan MSS 172, masalah kemandulan dinyatakan dengan agak terperinci, iaitu disertakan jenis-jenis atau punca kemandulan itu berlaku, manakala penyakit mandul dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu hanya dinyatakan secara umum dan dirawat menggunakan batu xuan, bielu atau benih cheqian (plaintain grass).

Jadual 1 memaparkan jenis atau sebab kemandulan, ubat (bahan rawatan) dan kaedah rawatan penyakit kemandulan dalam Kitab Ubat-ubatan MSS 172. Menurut pengamal perubatan tersebut, kemandulan boleh disebabkan oleh beberapa keadaan, iaitu peranakan terbalik, angin, terdapat lebih daging dalam peranakan, ada ulat dalam peranakan, serta keadaan hangat atau sejuk dalam peranakan seseorang pesakit itu. Dalam kepercayaan masyarakat Melayu, mandul boleh disebabkan oleh gangguan jin, syaitan, dan mambang.

Jadual 1. Jenis Kemandulan Wanita dalam Kitab Ubat-ubatan MSS 172

Penyakit	Jenis / sebab	Bahan-bahan	Kaedah
Mandul	terbalik peranakan	biji kapas, putih telur ayam hitam	-giling lumat-lumat (dicampur dengan putih telur) -dimakan 3 kali (selepas kering haid)
	penuh dengan angin	daun angkor	-giling lumat-lumat -dimakan
	lebihan daging dalam peranakan	jantung kambing, biji sawi	-giling lumat-lumat -makan
	hangat dalam peranakan	buah kantan, bunga raya, madu	-giling lumat-lumat, campur madu -makan 3 hari
	ulat dalam peranakan	biji kapas, buah kantan, air mawar	-giling lumat-lumat -dimakan (selepas haid)
	sejuk peranakan	minyak sapi	-dimasak (tinggal setengah cawan) -dimakan selepas haid
	jin, syaitan, mambang	limau purut, limau nipis	-doa (dengan bacaan) -diminum & mandi

Dalam memperkatakan soal kemandulan dalam kalangan wanita, Latif Saad mendefinisikan mandul sebagai kesukaran untuk hamil dalam waktu sekurang-kurangnya setahun walaupun telah melakukan hubungan seks yang kerap. Dalam perspektif masyarakat Melayu, seseorang wanita yang sudah berkahwin untuk jangka masa yang lama tetapi tidak atau lambat dikurniakan zuriat, dianggap wanita mandul.

Berdasarkan Jadual 1, kemandulan terjadi disebabkan oleh peranakan terbalik. Menurut rujukan daripada <https://my.theasianparent>, dari sudut pandangan perubatan moden, istilah peranakan terbalik yang disebut dalam kitab perubatan tradisional Melayu ini dikenali dengan istilah *retroverted uterus*. Peranakan terbalik atau rahim terbalik tidaklah mengganggu kesuburan seseorang wanita. Namun begitu, berdasarkan pengamatan pengamal perubatan tradisional Melayu, keadaan peranakan terbalik itu menyumbang kepada kemandulan seseorang perempuan kerana air mani tidak dapat masuk ke dalam peranakan seseorang wanita itu. Oleh itu, bahan-bahan yang diperlukan untuk merawat peranakan terbalik ialah biji kapas yang digiling lumat-lumat dan dicampurkan dengan putih telur ayam hitam, kemudian dimakan selepas kering haid. Ahli perubatan tradisional yakin kepada khasiat ayam selasih yang antara lain berfungsi untuk melancarkan peredaran darah, memulihkan kelesuan badan, melegakan asma, dan sebagainya lagi.

Pengamal perubatan tradisional juga percaya bahawa satu daripada sebab kemandulan wanita berpunca daripada terdapatnya ulat (hulat) dalam peranakan seseorang. Pengamal perubatan Kitab Ubat-ubatan MSS 172 juga percaya bahawa air mani yang masuk dalam peranakan akan habis 'dimakan' oleh ulat tersebut. Dari perspektif moden hari ini, yang dimaksudkan 'ulat' dalam peranakan ini berkemungkinan berkaitan dengan jangkitan bakteria atau virus dalam bahagian peranakan. Masalah ini dapat diatasi dengan biji kapas, buah kantan, dan air mawar. Kaedah rawatannya juga sama, iaitu bahan-bahan tersebut digiling lumat-lumat dan dimakan selepas haid.

Di samping itu, kemandulan yang disebabkan keadaan peranakan yang sejuk akan menyebabkan, "... menjadi muntahlah mani itu tiadalah lekat mani itu dalam peranaknya...". Menurut catatan satu daripada blog kesihatan, menyatakan bahawa makanan dan minuman 'panas' paling bermanfaat untuk meningkatkan peredaran darah sekitar abdomen dan organ pembiakan. Sup, sayur-sayuran kukus, bubur, halia, kayu manis, buah pelaga dan cili sangat baik diambil untuk memanaskan rahim yang sejuk.

Perihal Bersalin

Dalam kitab perubatan Melayu dan China ada memperkatakan hal ehwal bersalin dalam kalangan wanita Melayu dan China. Menurut Siti Hasmah Mohd Ali (1985), kehamilan merupakan suatu peristiwa yang penting dalam suatu keluarga dan semua kepercayaan tradisi dan amalannya adalah bertujuan untuk menentukan seseorang ibu selamat melahirkan bayi yang sihat. Pantang larang yang dipatuhi semasa mengandung adalah untuk menentukan kelahiran cukup bulan, bayi yang sempurna (sihat) dan ibu yang sihat. Perihal bersalin disentuh dalam kedua-dua kitab perubatan, namun begitu, berbanding kitab perubatan Melayu, Kitab Perubatan Bencao Gangmu lebih banyak memperkatakan perihal bersalin, khususnya kesan-kesan selepas melahirkan bayi. Pengamal perubatan China dilihat lebih memfokuskan kesan-kesan selepas bersalin, seperti kurus selepas bersalin, darah beku, sakit kepala dan sebagainya (lihat Jadual 2). Di samping itu, dalam perubatan tradisional Melayu dan China, ada dijelaskan persediaan sebelum bersalin, iaitu tentang air selusuh yang bertujuan memudahkan proses bersalin.

Jadual 2 menyenaraikan perihal bersalin yang dinyatakan dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu. Sebelum bersalin, dinyatakan tentang ubat ataupun air selusuh yang bertujuan memudahkan proses bersalin, iaitu menggunakan rempah otak naga (*nong nao ziang*). Selain itu, pengamal perubatan China menggunakan egui atau kura-kura laut, unduk-unduk, atau kuning ular (*geliga ular*) untuk merawat wanita yang susah bersalin.

Jadual 2. Perihal Bersalin dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu

sebelum bersalin		selepas bersalin	
i.	air selusuh	i.	kurus
ii.	susah bersalin	ii.	darah beku
iii.	keguguran	iii.	sakit kepala
iv.	mudah mengandung / kesuburan	iv.	mata kabur
		v.	turun darah
		vi.	sakit abdomen
		vii.	meroyan, meroyan bunga
		viii.	kemurungan
		ix.	tembuni tertinggal dalam perut
		x.	kurang air susu
		xi.	menambah air susu

Dalam kepercayaan masyarakat China, mereka menggunakan unduk-unduk untuk memudahkan wanita yang susah bersalin. Dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu, dijelaskan perihal unduk-unduk atau kuda laut yang dikatakan berasal dari Laut Selatan, bentuknya menyerupai kuda, badannya menyerupai udang, belakangnya bengkok dan panjangnya lebih kurang 9 sentimeter. Unduk-unduk dipercayai dapat memudahkan proses bersalin dengan cara membakarnya hingga jadi abu apabila hampir masa bersalin, lalu diminum.

Dalam masyarakat Melayu pula, penggunaan air selusuh mempunyai peranan yang penting, hal ini ada dinyatakan dalam kajian Siti Khairul Bariyyah (2016: 14), iaitu bidan akan membuat air selusuh menggunakan air kelapa dan dibacakan doa-doa tertentu. Ibu yang sampai masa untuk bersalin akan disuruh minum air selusuh untuk memudahkan proses kelahiran. Dalam kalangan masyarakat Melayu, air selusuh dipercayai dapat memudahkan dan mempercepatkan proses bersalin selepas ibu yang hamil mula mengalami tanda-tanda hendak bersalin atau kontraksi. Fungsi air selusuh ini bukan sahaja untuk diminum, malahan boleh disapu pada perut. Air selusuh merupakan air yang dibacakan ayat suci Al-Quran dan kemudiannya diberikan kepada ibu hamil bertujuan untuk memudahkan proses bersalin. Terdapat juga penyediaan air selusuh yang merendamkan akar fatimah (*rose of jericho*) yang kebiasaannya diperolehi dari Mekah. Malahan, ada yang menggunakan air zam-zam, minyak kelapa dara serta minyak zaitun dalam proses penyediaan dan pembuatan air ini.

Menurut Hashim Awang AR (2000) pula, dalam masyarakat Melayu, untuk memudahkan proses bersalin, perempuan yang hendak bersalin itu diberi minum minyak atau air selusuh, satu daripada minyak selusuh, iaitu minyak kelapa yang telah dibacakan ayat-ayat suci al-Quran. Minyak selusuh hendaklah diminum apabila rasa sakit hendak bersalin itu hampir memuncak. Secara saintifiknya, tiada kajian atau penyelidikan yang boleh membuktikan bahawa air selusuh ini boleh membantu mempermudah proses kelahiran. Ia hanyalah ikhtiar yang bersandarkan kepada kekuasaan Allah SWT. Oleh sebab itu, air ini menggunakan bacaan ayat-ayat Al-Quran. Menurut Wan Aminah dan Nik Norliza (2013) pula, sejak zaman dahulu, wanita Melayu di Malaysia akan melalui proses berpantang selama 40-44 hari dan merupakan fasa penting untuk melengkapkan diri wanita tersebut sebagai ibu.

Seperti yang telah dimaklumkan, kitab perubatan China lebih memberi tumpuan terhadap fasa selepas bersalin, iaitu kesan-kesan selepas bersalin. Amalan-amalan tradisional dalam kalangan masyarakat di China bertujuan memulihkan kembali kesihatan ibu supaya dia dapat mengembalikan tenaga fizikalnya sama ada untuk bekerja atau pun melakukan aktiviti hariannya. Masyarakat China percaya, tubuh wanita akan lemah dan mudah terkena penyakit selepas bersalin. Berdasarkan Jadual 2, antara kesan lepas bersalin yang ada dinyatakan dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu ialah tubuh badan seseorang wanita akan menjadi kurus dan berlakunya darah beku. Bahan rawatan yang digunakan untuk merawat kesan tersebut ialah dengan menggunakan siput sudu dan kupang. Selain itu, sakit kepala selepas bersalin pula diubati dengan soya hitam dan garam, manakala mata kabur selepas bersalin pula menggunakan bahan yang dipanggil benzoin atau anxixiang. Di samping itu, dalam kitab perubatan tradisional China juga dinyatakan perihai meroyan, yang dinyatakan sebagai melepaskan kemarahan atau kekacauan mental yang berlaku selepas seseorang wanita bersalin. Masalah meroyan diatasi dengan menggunakan bahan seperti kulit limau abung, batu Jin Xing, bunga ma dan ginseng. Para ibu yang kekurangan susu disyorkan mengambil udang, kacang pis, bibit atau benih jian jinhua dan zhachan untuk menambah susu ibu.

Menurut artikel yang dikeluarkan oleh <https://my.theasianparent>, prinsip utama pantang selepas bersalin tradisional China bertujuan menghalang badan masuk angin. Antara makanan yang digalakkan selama pantang selepas bersalin ini seperti halia tua, minyak bijan, lada hitam, wain dan cuka hitam. Bahan makanan juga perlu berasaskan organik, segar dan semula jadi. Herba China seperti ginseng dan dong quai merupakan herba penting untuk membantu memulihkan semula badan ibu yang baru lepas bersalin.

Siti Hasmah Mohd Ali (1985) yang meneliti hal pemakanan dalam kalangan orang Cina di Malaysia, mengatakan aspek pemakanan tidak menimbulkan banyak masalah kerana mereka banyak makan, tidak menghadapi masalah kewangan untuk membeli makanan dan mereka sangat mengambil berat terhadap makanan yang berzat supaya dapat mengembalikan tenaga, menjadikan tubuh sentiasa hangat dan menggantikan kehilangan darah. Bagaimanapun, penggolongan jenis-jenis makanan yang digolongkan sebagai makanan 'sejuk' dan 'panas' hanya dapat difahami oleh masyarakat China sahaja, dan amalan ini sangat dipatuhi mulai waktu sebelum bersalin hinggalah selepas bersalin dan semasa menyusukan bayi.

Dalam masyarakat Melayu pula, menurut kajian oleh Aishah@Eshah dan Abd. Aziz (2012), wanita bersalin akan makan makanan panas dan minum air akar kayu, tonik, jamu dan makjun yang diperbuat daripada herba. Namun begitu, mereka tidak boleh makan semua jenis makanan panas secara berlebihan kerana boleh menjejaskan kesihatan ibu dan bayi yang diberi susu ibu. Dalam masyarakat Melayu juga ada kepercayaan atau konsep tentang makanan yang diklasifikasikan sebagai bisa, tajam, berangin dan gatal. Selain itu, mereka tidak boleh makan makanan yang dikelaskan sebagai sejuk seperti sayur-sayuran dan buah-buahan tertentu.

Dalam Kitab Ubat-ubatan MSS 172, hal yang berkaitan bersalin ialah sebar, kebas/ bengkak, sakit perempuan baru beranak, ubat selusuh, perempuan cepat beranak, ubat keguguran, meroyan, selusuh, anak mati dalam perut, mengurangkan sakit peranakan dan muntah. Jika diperhatikan, kedua-dua kitab perubatan memperkatakan hal yang hampir sama berkaitan bersalin, iaitu masalah semasa bersalin dan kesan-kesan selepas bersalin. Turut dijelaskan ialah berkaitan wanita yang mengalami

keguguran akan dirawat menggunakan daun durian yang digiling lumat-lumat dan dipupukkan pada perut dan juga makan buah nyiur seduan. Selain keguguran, penyakit meroyan dalam perut dan muntah dirawat menggunakan buah pala, jangli, cengkik, mura, inggu, jadam, bawang putih, buah kundur, buah sirih, halia bara, isi lengkuas, jintan hitam, bawang merah, lada sulah, jemuju, kharsani, pucuk kanti, mesui, bunga pala dan bunga lawang. Kesemua bahan tersebut digiling sampai lumat, kemudian dipudi dengan air yang mendidih dan digentel bulat-bulat sebesar hujung kelingking dan diberi makan (telan).

Harun Mat Piah (2019) menerusi penelitiannya dalam beberapa kitab tib (kitab MSS 300 & MSS 489), ada membincangkan jenis-jenis meroyan dan ubatnya. Antara jenis meroyan yang disebutkan dalam kitab tersebut ialah meroyan angin, meroyan mulut terbuka, meroyan sakit mata dan meroyan gila. Menurut kajian oleh Aishah@Eshah dan Abd. Aziz (2012) ke atas wanita berpantang di negeri Kelantan, 'gila meriyam' banyak berlaku dalam kalangan wanita yang lemah semangat dan emosinya terganggu. Mereka tidak boleh susah hati dan terkejut. Terkejut boleh menyebabkan semangatnya lari, manakala susah hati pula boleh menyebabkan semangatnya menjadi lemah dan membawa kepada tekanan perasaan.

Dalam kedua-dua masyarakat, ada menceritakan perihal meroyan, iaitu kesan-kesan negatif yang dialami oleh sesetengah ibu yang baru melahirkan bayinya. Menurut satu artikel yang dipetik daripada <https://hellodokter.com/gaya-hidup-sihat/> menjelaskan meroyan disamakan dengan kemurungan selepas kelahiran (*postpartum depression*), tapi meroyan dalam kefahaman masyarakat Melayu sebenarnya bukanlah terhad kepada kemurungan, bahkan termasuk juga psikosis, obsesif kompulsif dan keresahan. Dalam pendefinisian psikiatri juga, masalah psikologi selepas kehamilan telah diolah kembali dengan terma yang lebih merangkumi semua bentuk simptom meroyan. Oleh itu, istilah meroyan sebagaimana yang difahami dalam masyarakat sebenarnya lebih tepat dikaitkan dengan kecelaruan mood dan keresahan perinatal (*Perinatal Mood and Anxiety Disorder*, PMAD). Oleh itu, meroyan berkaitan dengan kemurungan dan keresahan yang diakibatkan oleh faktor-faktor tertentu dan ia perlu dirawat dengan segera agar kesihatan ibu kembali pulih serta dapat menumpukan perhatian kepada penjagaan diri dan bayi yang baru dilahirkan.

Hashim Awang AR (2000) yang memetik pandangan Laderman (1979), menjelaskan bahawa masalah kesihatan mental yang dihadapi oleh ibu-ibu yang baharu bersalin ialah gila merian atau juga dikenali sebagai penyakit "angin darah", iaitu ibu itu berada dalam keadaan tidak tentu arah atau hilang ingatan. Penyakit ini berbahaya kerana ibu yang mengalami gila merian atau gila meroyan membenci semua orang termasuk anaknya yang baru lahir itu. Sering kali juga ibu itu cuba membunuh anaknya itu. Dipercayai penyakit ini berpunca daripada darah kotor yang masih terdapat dalam rahim ibu yakni tidak keluar habis. Darah itu bercampur dengan darah bersih dan ini menyebabkan berlakunya gila merian.

Masalah keguguran dalam kalangan kaum wanita di China turut dinyatakan dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu. Walaupun tidak dinyatakan secara terperinci, namun ada dimaklumkan bahan-bahan rawatan untuk wanita yang mengalami keguguran, iaitu:

- i. Didan / yuanqing / banmao (sejenis serangga, *Mylabris phalerata pallas*)
- ii. Yuanqing / qingniangzi / bielu (sejenis serangga, *Lytta caragana pallas*)
- iii. Geshangtingzhang (sejenis serangga, *Epicauta gorhami*)
- iv. Zhachan (sejenis serangga, *Cryptotympana atrata*)
- v. Lipan @ wugong (sejenis serangga, *Scolopendridae*)

Masalah Faraj

Masalah yang sering dihadapi oleh kaum wanita ialah berkaitan faraj, iaitu bersesuaian dengan peranan wanita yang melahirkan anak dan turut berhadapan dengan pelbagai jenis penyakit berkaitan sistem peranakan. Teks ini ada menyatakan bahawa penyakit faraj terbahagi kepada beberapa jenis berdasarkan sifat penyakit yang dialami oleh seseorang pesakit. Seperti penyakit kemandulan, penyakit berkaitan faraj juga diperincikan keadaan atau ciri-cirinya oleh pengamal perubatan. Berikut

diringkaskan masalah-masalah yang berkaitan dengan faraj, bahan rawatan dan kaedah mengubati masalah tersebut.

Jadual 3. Penyakit berkaitan faraj, bahan dan kaedah rawatan dalam Kitab Ubat-ubatan MSS 172

Penyakit	Bahan rawatan	Kaedah rawatan
keputihan dan turun lendir banyak lendir	mentega daun buah pala, daun rambutan, kulit bunga tanjung, tawas	makan dimasak, dibasuh
berlendir	kemenyan putih, air mawar, kuma-kuma	diasah, diminum
berair, hanyir	akar limau nipis, umbi rumput takai, akar daun inai, akar kemuning, kulit manis, buah pala, cengkih, jintan manis, cabai tali, cabai jawa, halia kering, lengkuas kering, puchok, ganti, sui, halba.	dikerat-kerat masuk dalam periuk, diminum 40 hari / kurang
keputihan, gatal, bisa-bisa	sentok, bonglai, air dadih	diasah, diminum
koyak	tanduk kerbau, buah manjakani, tawas	dibakar, dihanguskan, dilumatkan – disapukan
busuk, sakit ari-ari	serbat air gula, air limau nipis, cuka	diminum
masalah faraj	buah pelaga, manjakani, cengkih, tawas	lumatkan halus-halus, masuk dalam faraj

Jadual 3 menyenaraikan penyakit berkaitan faraj, bahan rawatan dan juga kaedah merawat penyakit yang berkaitan dengan faraj. Satu daripada penyakit berkaitan faraj ialah keputihan dan turun lendir. Menurut pengamal perubatan teks tersebut, hanya satu bahan digunakan untuk merawat, iaitu mentega dan dimakan oleh pesakit. Wanita yang banyak lendir pula dirawat menggunakan bahan-bahan khusus, iaitu daun buah pala, daun rambutan, kulit bunga tanjung dan tawas. Kaedah rawatannya pula ialah semua bahan dimasak dan dibuat air basuhan untuk mencuci bahagian faraj pesakit. Masalah yang hampir sama, iaitu faraj berlendir dirawat menggunakan kemenyan putih, air mawar dan kuma-kuma dengan cara diasah dan larutan tersebut kemudiannya diminum oleh pesakit.

Dalam kitab Ubat-ubatan MS 172, masalah berkaitan faraj dinyatakan dengan terperinci sekali. Walaupun mempunyai gejala penyakit yang sama atau hampir sama, namun bahan-bahan dan rawatan yang digunakan adalah berlainan sama sekali. Contohnya, wanita yang menghadapi masalah faraj berair dan berbau hanyir, bahan rawatan yang diperlukan ialah akar limau nipis, umbi rumput takai, akar daun inai, akar kemuning, kulit manis, buah pala, cengkih, jintan manis, cabai tali, cabai jawa, halia kering, lengkuas kering, puchok, ganti, sui dan halba. Semua bahan tersebut hendaklah dikerat-kerat, kemudian dimasak dalam periuk. Pesakit mestilah meminum air yang dimasak selama 40 hari. Di samping itu, faraj yang menghadapi masalah keputihan, gatal dan bisa-bisa akan dirawat dengan bahan-bahan seperti sentok, bonglai dan air dadih. Kaedah yang digunakan ialah diasah, kemudian diminum oleh pesakit. Selanjutnya, faraj koyak (istilah dalam teks) pula dirawat menggunakan tanduk kerbau, buah manjakani dan tawas. Bahan-bahan tersebut dibakar, dihanguskan dan dilumatkan. Cara penggunaannya ialah disapukan pada faraj pesakit. Pesakit yang menghadapi penyakit faraj berbau busuk dan sakit ari-ari pula dirawat dengan air serbat, air gula, air limau nipis dan cuka, melalui kaedah diminum. Masalah faraj secara umum menggunakan bahan-bahan yang telah ditentukan oleh pengamal perubatan, iaitu buah pelaga, manjakani, cengkih dan tawas. Kaedahnya ialah bahan-bahan tersebut dilumatkan halus-halus, kemudian serbuk tersebut dimasukkan dalam faraj.

Dalam kitab perubatan tradisional masyarakat China, penyakit yang berkaitan dengan faraj tidak banyak dibincangkan dan hanya memerlukan bahan-bahan rawatan yang agak mudah dan ringkas. Jadual 4 berikut disenaraikan empat masalah berkaitan dengan faraj seperti yang dinyatakan dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu.

Jadual 4. Masalah faraj dalam Kitab Perubatan Bencao Gangmu.

1.	Sakit faraj	Bahan rawatan: rumput kuku kambing / rumput tui, pokok bijan, batu sulfur
2.	Bengkak ari-ari	Bahan rawatan: biji plum
3.	Sukar kencing	Bahan rawatan: yiyu / baiyu
4.	Faraj basah dan gatal	Bahan rawatan: fuzi putih

RUMUSAN

Kajian ini telah membincangkan penyakit-penyakit yang dihadapi oleh kaum wanita Melayu dan wanita di China berdasarkan dua kitab perubatan tradisional, iaitu Kitab Ubat-ubatan MSS 172 dan Kitab Perubatan Bencao Gangmu. Berdasarkan penelitian ke atas kedua-dua kitab perubatan tersebut mendapati penyakit khusus terbahagi kepada tiga yang utama, iaitu kemandulan, perih bersalin dan masalah faraj. Walaupun dalam kedua-dua kitab perubatan membincangkan penyakit-penyakit yang sama, namun perkara yang membezakan perubatan tradisional Melayu dengan perubatan tradisional China ialah daripada aspek bahan rawatan dan kaedah rawatan. Perbezaan ini wujud kerana alam Melayu dan Tanah Besar China mempunyai landskap yang berbeza daripada aspek bentuk muka bumi, tanah, hutan, banjaran, iklim dan sebagainya yang sudah tentu menghasilkan flora dan fauna yang berbeza juga. Menurut Ab. Razak Ab. Karim (2023), terdapat persamaan antara perubatan tradisional masyarakat Melayu dengan masyarakat China dari segi kaedah rawatan penyakit. Beberapa perbezaan wujud disebabkan sosiobudaya masyarakat yang berlainan kawasan dan budaya. Beliau merumuskan bahawa memang ada kebenaran budaya perubatan masyarakat Melayu bersumberkan budaya perubatan masyarakat China yang telah wujud ribuan tahun yang lalu. Kajian-kajian berkenaan kitab perubatan wajar diperbanyakkan daripada pelbagai perspektif kerana kitab perubatan merupakan lambang kebijaksanaan sesuatu bangsa. Kajian-kajian akan datang boleh memfokuskan kajian-kajian lain yang masih belum dilakukan seperti pantang larang perubatan, sejarah perubatan, sistem ukuran dan sukatan serta sebagainya.

RUJUKAN

- Ab. Razak Ab. Karim, Rohaidah Haron & Mohd Jamil Maah. 2021. *Kajian Teks Ubat-ubatan Koleksi Universiti Malaya*. Kuala Lumpur: Pusat Kajian Kecemerlangan Melayu, Universiti Malaya.
- Ab. Razak Ab. Karim, Mohd Jamil Maah & Rohaidah Haron. 2023. Budaya perubatan Melayu dan perubatan China: kaedah rawatan penyakit. Dlm. Asyaari Muhamad & Sri Yanti Mahadzir. hlm. 56-67. *Adat, Budaya dan Teknologi Alam Melayu Memacu Kesejahteraan* (pnyt.). Bangi: Penerbit UKM.
- Affiqka Humaira Abdullah & Emma Mohamad. 2016. Tahap literasi kesihatan golongan lelaki kumpulan pendapatan B40 dan M40 di Johor Bahru. *Journal of Social Sciences and Humanities* 11(2): 017-035.
- Aishah @ Eshah Haji Mohamed dan Abd. Aziz Hj. Bidin. 2012. Penjagaan kesihatan wanita semasa dalam pantang: amalan dan kepercayaan. *GEOGRAFLA OnlineTM Malaysia Journal of Society and Space* 8(7): 20 - 31.
- Apa itu meroyan? 2022. Diakses daripada <https://hellodoktor.com/gaya-hidup-sihat/kesihatan-mental/apa-itu-meroyan/#gref>. (22 Okt.).
- Arba'iyah Mohd Noor. 2017. Menyingkap ilmu perubatan Melayu Tradisional menerusi beberapa manuskrip terpilih. *SEJARAH: Journal of the Department of History* 11: 21-37.
- Faisal @ Ahmad Faisal Abdul Hamid & Nurul Wahidah Binti Fauzi. 2012. Perubatan Melayu Tradisional: Kitab Tib Pontianak. *GEOGRAFLA OnlineTM Malaysia Journal of Society and Space* 8(3): 52 - 60.
- Harun Mat Piah. 2019. *Kitab Tib Ilmu Perubatan Melayu*. Edisi Terkini. Kuala Lumpur: Perpustakaan Negara Malaysia.

- Hashim Awang AR. 2000. *Keuzuran dan kesihatan*. Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya.
- Ilmu perubatan tradisional China. 2020. Diakses daripada <http://malay.cri.cn/1/2003/08/31/2@701.htm>. (November).
- Ku Boon Dar. 2012. Satu Kajian Mengenai Konsep Wufu dan Zhongguo dalam Hubungan Luar China. *Jurnal Perspektif*. Diakses daripada http://www.myjournal.my/filebank/published_article/30557/24.PDF
- Mahdi Barakbah. 2021. *Warisan Perubatan Melayu*. Selangor: SMG Skill Enterprise.
- Mohd Affendi. 2021. *Panduan Mengkaji Manuskrip Perubatan Melayu*. Kuala Lumpur: Akademi Jawi Malaysia.
- Siti Zubaidah I., Norsuhana A.H., Fatan Hamamah Y. Penggunaan haiwan bagi perubatan tradisional dalam kalangan masyarakat pribumi di Asia: Satu ulasan..
- Siti Hasmah Mohd. Ali. 1985. *Wanita Adat dan Kesihatan*. Jilid 2. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, Kementerian Pelajaran Malaysia.
- Siti Khairul Bariyyah binti Akhlar. (2016). Amalan Dan Penggunaan Herba Dalam Perubatan Tradisional Melayu Selepas Bersalin Di Zon Tengah, Semenanjung Malaysia. Tesis Sarjana UTHM. Diakses daripada http://eprints.uthm.edu.my/id/eprint/9071/1/Siti_Khairul_Bariyyah_Akhlar.pdf.
- Wan Aminah Haji Hasbullah & Nik Norliza Nik Hassan. 2017. Amalan perubatan herba dan keseimbangan humoral dalam penjagaan kesihatan post partum wanita Melayu: Perspektif budaya dan perubatan. *Asian Journal of Environment, History and Heritage* 1(2): 129-142.
- A. Samad Ahmad (penye.). 2005. *Warisan Perubatan Melayu* Edisi Kedua. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Rohaidah Haron, Ph.D
Akademi Pengajian Melayu,
Universiti Malaya, Malaysia
Email: eyda1826@um.edu.my

Zaiton Zakarya
Guangdong University of Foreign Studies, CHINA
(东方语言文化学院 马来语系 广东外语外贸大学)
Email: zaitonzakaryagdufs@gmail.com

Received: 22nd October 2023
Accepted: 23rd November 2023
Published: 31st December 2023